

IZSÁK ANIKÓ-BORBÁLA *

Versengő haza-tablók Erdélyből

Török Borbála Zsuzsanna: *Exploring Transylvania. Geographies of Knowledge and Entangled Histories of a Multiethnic Province, 1790–1914*. (National Cultivation of Culture. Series ed. by Joep Leerssen et al. Vol. 10.) Leiden–Boston: Brill, 2015.

Török Borbála Zsuzsanna 2009 óta a Konstanzi Egyetem kutatója, a ZukunftsKolleg munkatársa. Tudományos szerzői, szerkesztői munkásságát döntően az újkori értelmiség és a nemzetépítés kapcsolatának, az országismeret professzionalizációjának tematikájában fejtette ki.¹ Az *Exploring Transylvania* című könyvnek alcímében két, Magyarországon kevésbé meghonosult kutatási irányvonalat is kijelöl. A *geography of knowledge* a társadalomtudományok térbeli fordulataként emlegetett paradigmaváltásából nőtt ki, a kritikai földrajz egyik kutatási területe, történeti és jelenkori tárgyú kérdésfelvetések egyaránt

* A szerző az ELTE BTK Történeti Doktori Iskola hallgatója. E-mail: nikojanika@gmail.com.

¹ Szerzőként például: Török Borbála Zsuzsanna: *Patriotic scholarship: The adaption of state sciences in late eighteenth-century Transylvania*. In: Trencsényi, Balázs (ed.): *Whose Love of which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. (Studies in the history of political thought, vol. 3). Brill, 2010. 663–688. Uő.: *Az országismerettől a modern statisztikáig: módszertani vázlat a felvilágosodáskori tudástranszfer vizsgálatához*. In: Berszán István (szerk.): *A változás kultúrája – régiók és mozgásterek*. (A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Kiadványai). Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2013. 215–231. Szerkesztőként például: Kontler, László – Romano, Antonella – Sebastiani, Silvia – Török, Borbála Zsuzsanna (eds.): *Negotiating Knowledge in Early Modern Empires. A Decentered View*. Palgrave Macmillan, US, 2014. Karady, Victor – Török, Borbála Zsuzsanna (eds.): *Cultural dimensions of elite formation in Transylvania, 1770-1950*. Cluj: EDR Foundation, 2008.

jellemzik. David N. Livingstone a tudományos tudás térbeli megoszlásának, körforgásának történetírói módszertanát az 1995-ben megjelent *The Spaces of Knowledge: Contributions towards a Historical Geography of Science* című könyvében foglalta össze programszerűen.² A magyar földrajztudományban mindez a tudás földrajzaként adaptálódott,³ de egyelőre nem terjedt el szélesebb körben. Az *entangled history* leginkább az úgynevezett konnektivista történetírás irányvonalai között kerül említésre saját megnevezés nélkül.⁴ Gyáni Gábor „egymással összekeveredő”-ként fordította a történetírói törekvés jelzőjét.⁵ Az itt recenzált kötet kolozsvári bemutatójáról a *Szabadságban* közölt beszámoló az „összekuszált” szóval ültette át a magyar címbe ugyanazt a jelzőt.⁶ Az *entangled history*-nak nincs kanonizált magyar fordítása, s ez utóbbi vélhetően nem is fogja betölteni ezt a szerepet, de ha kissé különösen hangzik is, meglátásom szerint frappáns és érzékletes: a különböző nemzetek, kultúrák, a társadalom azon nagyobb egységei, amelyeknek szemszögéből a hagyományos történeti diskurzusok konstruálódtak, nem elszigetelten élnek és működnek egymástól, történetüket olyan összetett kölcsönhatások alakítják, amelyeket az „összefonódás” szabályos képzete aligha ír le pontosan. Keverednek egymással, de a jól felépített történetírói diskurzusokkal szembeni fricskának is beillik, hogy a valóság hozzájuk képest „kusza”. Vélhetően már csak ezért sem fog belekerülni ez a szó egy történetírói irányzat nevébe. Az úgynevezett konnektivista történetírói modellek magyar nyelvű

² Az *Oxford Bibliographies* oldalon a *Geography of Knowledge* címszónál az irányzat rövid ismertetése alapvető irodalma megtalálható:

<http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199874002/obo-9780199874002-0057.xml?rsk=20fv2q&result=61> (Letöltve: 2017. 06. 23.)

³ Gyimesi Zoltán: David N. Livingstone: Putting science in its place: geographies of scientific knowledge. *Tér és Társadalom*, 2011. 3. 165–171.

⁴ Például: Varga Zsuzsanna: *Az összehasonlító kutatások térhódítása az európai agrártörténet-írásban*. In: Manhercz Orsolya (szerk.): *Historia critica: tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 455. Cora Zoltán: Összehasonlító módszer a mai európai történettudományban. *AETAS*, 2007. 2. 75.

⁵ Gyáni Gábor: A nemzeti történetírás válaszüton. *Limes*, 2012. 4. 6.

⁶ Tudásföldrajz és összekuszált történelem Török Borbálától. *Szabadság*, 2017. május 19. <http://szabadsag.ro/-/tudasfoldrajz-es-osszekuszalt-tortenelem-torok-borbalatol> (Letöltve: 2017. 06. 23.)

adaptációjában úttörőnek számít Trencsényi Balázs román, magyar és bolgár nemzetkarakterológiai vitákat elemző eszmetörténeti munkája, amely „a régiókban tipikusnak mondható historiográfiai beidegződést” kívánja megrendíteni, „amely a nemzeti idológiát diszkurzív autarkiaként igyekszik leírni.”⁷

Az *Exploring Transylvania* kronologikus felépítésű, négy fejezetre tagolja a „hosszú 19. századot”, az erdélyi magyar és szász regionális tudományosság megjelenését és alakulását követi végig bennük.⁸ A 18. század végére tehető a tudományos társulások megjelenése, és az anyanyelvi tudástermelés kezdete is, részben II. József 1784-es nyelvrendeletére adott reakcióként (34–35.) – tulajdonképpen az állam racionalizálásának a szellemi életre gyakorolt következményeivel foglalkozik az első fejezet. A kibontakozás időszakát a reformkor követi a második fejezetben, amikor a politikai gondolkodásban a területi kötődést fokozatosan felülírta a nemzeti. A harmadik fejezet főszereplői a neoabszolutizmus hatalmas viszonyai között alakuló és működő, etnikai alapon szervezett tudományos egyletek, amelyeknek a dualizmus korában – a negyedik fejezetben –, a tudományos professzionalizáció folyamatába kell inkadrálódniuk. A korszakhatárok tehát döntően politikátörténetiek. Ezt azzal indokolja Török, hogy minden esetben az aktuális politikai gondolkodással állítja párhuzamba a régiót illető tudományos érdeklődést (23–24.).

A fókuszban az Erdélyről, mint hazáról alkotott tudás termelődése áll, amely a szász értelmiség köreiből a *Landeskunde*, a magyar értelmiség köreiből pedig a *honismeret* átfogó nevet kapta. A szülőföld enciklopedikus leírására törekvő, a vizsgált korszak folyamán fokozatosan professzionalizálódó tudományág a korai korszaki országleírásokra nyúlik vissza. A történeti előzmények, illetve a 18. század végére, a 19. század elejére tehető szász és magyar tudományos szervezkedés kezdetei után rendre a kutatás középpontjába kerülnek a tudás termelődésének intézményei, így az 1842-ben alapított *Verein für Siebenbürgische Landeskunde*

⁷ Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest: Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2011. 12.

⁸ „The book shall trace the emergence and career of the Hungarian and Saxon practices of regional scholarship by adopting a chronological perspective over the long nineteenth century.” Török, 2013. 23. (A továbbiakban a recenzált könyvre tett hivatkozásokat csak oldalszámmal jelölöm.)

(Landeskundeverein), illetve az 1859-ben alapított *Erdélyi Múzeum-Egyesület* (EME). Részletesen ír a két egyesület tevékenységéről, diskurzusairól, arról, hogy miként szűrődött be a területre koncentrált érdeklődésbe a „nemzet” gondolata. Kitér az egyesületek tagjainak szakmai megoszlására, társadalmi és földrajzi rekrutációjára. A harmadik szál vékonyabban fut végig a történeten: román értelmiségiek hasonló témára koncentrált tevékenysége is helyet kap a könyvben, de a szerző már a bevezető legelején elismeri, hogy az ide vonatkozó elemzései vázlatosak maradtak (5.). Külön alfejezetet csak a harmadik fejezetben, az *ASTRA (Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român)* kulturális egyesület 1861-es megalakulása után szán a román értelmiségre (*ASTRA and Romanian Cross-Border Scholarly Communication*, 156–160.). Ezt megelőzően előbb a román nemzet elismertetéséért, jogegyenlőségért folytatott küzdelem, a *Supplex Libellus Valachorum*, illetve az ezt megfogalmazó erdélyi iskola (*Școala Ardeleană, Transylvanian School*) kapcsán (32–33., 35., 42.), majd az 1838-tól megjelenő *Gazeta de Transilvania* és annak melléklete, a *Foaie pentru minte, inimă și literatură* (90., 95–98.) kapcsán kerülnek a románok több bekezdés erejéig előtérbe. Különben csak említésszerűen fonódnak a történetbe. A *Landeskunde* illetve a *honismeret* fogalmaknak román nyelvű megfelelője nincs, az *ASTRA* tagjainak érdeklődését Török szerint nem annyira a szülőföld, hanem a nemzet modernebb koncepciója körvonalazta,⁹ emiatt kaptak kevesebb figyelmet a könyvben. Berecz Ágoston ebben az érvelésben látja a munka egyik leggyengébb pontját.¹⁰ Szerinte a román kulturális egyesület kiadványai, tagjainak írásai mutatnak rokon vonásokat a *Landeskunde* és a *honismeret* szellemével. Ezeknek az elemzése még jobban kiemelhetne volna a különböző nemzetiségek regionális tudományosságának hasonlóságait és különbségeit.¹¹ Valójában a könyv apróbb

⁹ „[...] the third major Transylvanian scholarly institution, also founded in the mid-nineteenth century, [...] ASTRA [...] dedicated itself to the more modern concept of the ‘nation,’ and not to the fatherland.” 3.

¹⁰ Berecz Ágoston: *Exploring Transylvania: Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790–1918*. By Borbála Zsuzsanna Török. Leiden–Boston: Brill, 2016. 286. *The Hungarian Historical Review*. 2016. 2. 421.

¹¹ Uo. 420.

ellentmondásai bizonytalaníthatják el az olvasót. Például a bevezetőből fennebb hivatkozott, és Berecz által kifogásolt érvelésre rácafol az első fejezet egyik állítása, miszerint a honismeret közelebb állt a nemzeti fókuszú erdélyi iskola szelleméhez, mint a területre koncentráló Landeskunde-hoz.¹²

A könyv forrásbázisát legnagyobb részben a nyomtatott források képezik: tekintélyes sajtóanyag, a vizsgált egyesületek kiadványai, egykorú tudományos munkák, későbbi forráskiadások. Ezek alapján végez a szerző tartalomelemzést, illetve a tagságra vonatkozó személyes adatok is ezekből a kútfőkből származnak. A Gundelsheim am Neckar-i Erdély-Intézet Arhívumából (Archiv de Siebenbürgen-Institut) Hans-Georg von Killyen szebeni egyesületi életről szóló datálatlan kéziratát használja fel. A Román Nemzeti Levéltár Kolozs és Szeben Megyei Igazgatóságainak három, illetve két fondját is felsorolja a forrásjegyzékben, de a lábjegyzetekben szebeni iratokra egyáltalán nem hivatkozik, illetve a kolozsvári fiókból is csak két fondra. Innen leginkább Kemény József személyi fondját használja, egy ízben pedig utal egy olyan fondra, amely nincs feltüntetve a forrásjegyzékben, és a lábjegyzetben kivételesen csak a száma szerepel, a neve nem, pedig azt minden más esetben (vagyis a Kemény fondjára tett hivatkozásokban) teljes egészében kiírta.¹³ Különösnek találok, hogy a szerző nem talált hasznos forrásokat, leveleket sem az Erdélyi Múzeum-Egyesület, sem a Magyar Tudományos Akadémia, sem az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában. A diskurzuelemzéshez a sajtó megfelelő, elegendő forrás, de több levelezés bevonásával a szerző többet mondhatott volna a korszak erdélyi értelmiségének kapcsolatairól.

Az alcímben megjelölt két kutatási irányvonal közül a második érvényesül erőteljesebben. A külföldi tudományos kapcsolatok, és a régió belüli, közös földrajzi és adminisztratív térben jelen levő, de különböző nyelvű, különböző hagyományokkal rendelkező intellektuális miliók közötti kölcsönhatások ábrázolása valóban egy

¹² „Landeskunde was more prolific and strove for an inclusive map of all the peoples of Transylvania, fostering exchange of Hungarian and Saxon scholars. In contrast to the latter, the encompassing supranational interest disappeared from the Hungarian honismeret. Its narrower focus made it closer to the practice of the Romanian

Scoala Ardeleană (Transylvanian School) ...” 42.

¹³ A 80. oldalon a 60. lábjegyzet forrásmegjelölése: ANC, Fond 242, 1–127.

entangled history-t tár az olvasók elé. Noha a bevezetőben ígéretes célokot tűz ki a tudásföldrajz felhasználása kapcsán,¹⁴ a könyvnek valójában igen kevés köze van ehhez a kutatási irányhoz. A tudásföldrajz tematikájába a könyv olyan kérdései illeszkednek, mint hogy az európai tudományos térképre hogyan került fel Erdély, hol éltek a tudományos társaságok tagjai, vagy mely városokban milyen fokú és milyen felekezeti felsőoktatási intézmények működtek. Összességében az derül ki Török elemzéseiből, hogy a régióra nem voltak jellemzőek a nyugati mintájú akadémiai központok, hanem kisebb városok között oszlott meg az értelmiség és a tudástermelés. Kolozsvár és Szeben emelkedett ki közülük, de jelentős volt Medgyes, Brassó, Gyulafehérvár is. Mivel a könyvben összesen két térkép van – az első postaútvonalakat ábrázol a 18. század végéről (26.), a második a régió közép- és felsőfokú oktatási intézményeit (106.) –, és egyik sem a szerző sajátja, elmondható, hogy nagyon kis mértékben érvényesíti vizuálisan a tudásföldrajz eredményeit. Nem reflektál egyáltalán a téma elméleti hátterére és a szakirodalmából is csak egyszer hivatkozik Livingstone egy könyvére.¹⁵ A tudásföldrajzhoz képest sokkal hangsúlyosabb szerepet, több említést kap a professzionalizáció kérdése, különös tekintettel a történetírás professzionalizációjára, intézményesülésére, amely a 19. század második felében a nemzetépítések fontos tényezőjévé vált.

Berecz Ágoston fennebb hivatkozott recenziójának egy másik kritikai megjegyzésével nem tudok egészen egyetérteni. Először azzal, hogy Török felváltva használja a *Landeskunde* és *honismeret*

¹⁴ „What this study hopefully offers is not merely another isolated story about Europe’s peripheral zones of learning, but an attempt to chart these ‘nonmetropolitan’ geographies of European knowledge on their own terms, and not as appendages to the well-studied centers. In comparison to French and British provincial scientific life, this area possesses, so my hypothesis, a peculiar ‘cultural geography’ of its own. Thus, my analysis should be seen as an exploration into the meaning of the word ‘provincial’ without pejorative overtones. I understand it as a dynamic and functional contradistinction, a selfpositioning vis-à-vis the cultural center(s), a dialogue.” 25.

¹⁵ A recenzió 15. lábjegyzetében idézett szövegben a ‘cultural geography’ kifejezés után hivatkozza Livingstone *Putting Science in Its Place: Geographies of Scientific Knowledge* című könyvét (Chicago: University of Chicago Press, 2003.), amelyről Gyimesi Zoltán jelen írás 4. lábjegyzetében hivatkozott recenziót írta.

fogalmakat, anélkül, hogy rögzítené a kettő közötti különbséget.¹⁶ Valójában Török sosem használja szinonimaként váltakozva a két fogalmat. Legfeljebb akkor tűnhetnek egyenértékűnek, amikor egymás mellett említi őket a bevezetésben és az összegzésben,¹⁷ illetve az első fejezet címében (*Landeskunde, honismeret – Patriotic Scholarship and Vernacular Languages*), de ilyenkor pont az együttes említés demonstrálja, hogy a két szó nem azonos jelentésű. A könyvön végighúzódik, és az összegző fejezetben konkretizálódik is a kettő közötti különbségtétel. A legfontosabb eltérésre a korai *Landeskunde* és *honismeret* között már utaltam: az előbbi inkább területi, utóbbi inkább nemzeti fókuszban foglalkozik Erdéllyel (42.).

Később a hangsúly nem annyira a diszciplínák fogalomhasználatára, módszertanára, hanem inkább művelésének gyakorlata és intézményei közötti eltérésekre tevődik. Ide sorolható az egyesületi tagságának társadalmi összetétele. A gróf Mikó Imre által alapított EME tagsága kezdetben abból a rétegből került ki, akik megengedhették maguknak az egyesület anyagi támogatását, tehát Erdély társadalmának magyar nemzetiségű elitjéből, főként az arisztokrácia és a birtokos nemesség sorából (144–145.). Az egyesületben nők is jelen voltak, mint a régész Torma Zsófia, vagy a nőneveléssel foglalkozó de Gerando Antónia (148.). Ez nem annyira az egyesület liberális beállítottságának, női emancipáció iránti fogékonyságának volt köszönhető, mint inkább az egyes nők családi vagyonának, társadalmi presztízsének (239.). Ezzel szemben a férfidominanciájú *Landeskundeverein* tagsága döntően a művelt polgárság, a *Bildungsbürgertum* soraiból került ki (23.). A legjellemzőbb foglalkozásoknak köreiből a jogász, a lelkész, az orvos, a gimnáziumi tanár, esetleg a tanult kereskedő számítottak (108., 239.). Ebben a tekintetben is más közép-európai német tudományos társaságok mintáihoz hasonlult. (144.) Etnikai alapon szintén eltértek a két egyesület politikai és kulturális kötődései, függő viszonyai. A *Landeskundeverein* a lutheránus egyházzal állt

¹⁶ Berecz, 2016. 422.

¹⁷ „The scholarly mapping of a certain territory took its origins in a knowledge field that was called *Landeskunde* in German and *honismeret* in Hungarian.” 1. (kiemelés az eredetiben) „Furthermore, the chapter will evaluate how the cultural exchange between Transylvania and the broader German and Austrian context contributed to academic sociability and to the Transylvanian manifestations of *Landeskunde* and *honismeret*.” 23.

szoros kapcsolatban, a neoabszolútizmus idején Bécsből kapott támogatást, a dualizmus idején a német polgárok adományaira szorult. Az EME kezdetben a magyar nemesek támogatásától, illetve 1867 után a magyar államtól függött. Oktatási, művelési tevékenységük, ambícióik is eltértek. Míg a szász egyesület szoros kapcsolatban állt a középfokú oktatással és foglalkozott felnőttképzéssel, egyfajta népoktatással, az EME eleve a társadalom művelt rétegét kívánta megszólítani, a Ferenc József Tudományegyetem 1872-es megalapítása után pedig a felsőoktatással került szoros együttműködésbe. A hasonlóságot pedig – az enciklopedikus és szisztematikus anyaggyűjtésen túl – a nemzetről folytatott apologetikus beszédmódban és a nem-élite, döntően román nemzetiségű népességgel szembeni paternalisztikus beállítottságban jelöli meg.¹⁸

Török Borbála Zsuzsanna jelentős munkát tett le az asztalra a multietnikus Erdély szellemi életének működéséről, regionális elitjeinek versengéséről és egymásra gyakorolt hatásairól egy olyan korszakra nézve, amely során egyszerre bontakoztak ki a nacionalizmusok és virágzott fel a tudományos élet Európában. A magyar történetírás javára szolgálna, megkönnyítené új fogalmak, történetírói törekvések adaptációját a könyv magyar nyelvű publikálása.

¹⁸ „First, neither Landeskunde nor honismeret were free from an apologetic vision on their own “nation.” Second, even if none of these scholarly representations effaced the presence of the mostly Romanian non-elites completely, the dominant attitude was paternalistic throughout the nineteenth century.” 239.